

С.Я.Єрмоленко, д-р філол. наук

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

Літературна норма сучасної української мови сформувалася на основі середньонадніпрянських говорів південно-східного наріччя. В історії мови цей період дістав назву "нова літературна мова" і пов'язаний з творчістю І.П.Котляревського. Щодо діалектної основи сучасної літературної мови варто зауважити: до 70-х років по-слуговувалися терміном "полтавсько-київський" діалект; у науково-популярній, публіцистичній літературі вживається також поняття "центральні говори України". У масовій свідомості мовців панує думка про те, що основу сучасної української мови становлять "полтавсько-київські говірки".

Пошуки адекватного найменування певного феномену, що уособлює собою конструктивні ознаки важливого різновиду національної мови – літературної мови – не випадкові: осмислення історії, руйнування ідеологічних міфів дає змогу глибше вивчати процеси розвитку літературної мови, виявляти джерела формування літературної норми і тих літературних стандартів, які забезпечують виконання літературною мовою її найважливішої функції – функції мовного об'єднання нації.

Аналіз процесів, що відбуваються в українській літературній мові протягом ХХ ст., підводить до висновку: орфоепічні, граматичні норми сучасної літературної мови сформувалися на середньонадніпрянській народнорозмовній традиції, однак лексичні норми виступають як синтез не лише всіх діалектних джерел, але й синтез двох писемно-літературних традицій, які були характерні для української мовної практики на територіях, розділених до 1939 р. кордонами держав, або адміністративними межами всередині однієї держави.

Інтеграційні тенденції, що визначали розвиток української літературної мови в ХІХ ст., найповніше виявилися в другій половині ХХ ст. (єдина державна освіта, книговидання в Україні та ін. чинники). Це період активного впливу на літературні лексичні норми говорів південно-західного наріччя, а також західноукраїнської писемно-літературної традиції. Підтвердженням цього виступають насамперед словники загальноповживаної літературної мови, рекомендації з

© С.Я.Єрмоленко, 2001.

культури мови, в яких кодифікація того чи того слова, вислову підтримується їхньою стилістичною оцінкою, уточненням конкретної стилістичної характеристики. Варто, наприклад, звернути увагу на доло в літературній мові таких лексичних пар, як *чинити* – *діяти*, *одежувати* – *отримувати*, *чекати* – *ждати*, *топити* – *палити*, *курити* – *палити (сигарети)*, *лічити* – *рахувати* і под., і переконатися в тому що лексичні норми мають інтегрований характер, що в літературному слововживанні як нормативні, стандартні утверджуються елементи західноукраїнської писемно-літературної традиції.

У післявоєнний період офіційне мовознавство під тиском ідеології унікало вживання термінів "варіант української літературної мови". Проте, очевидно, що твердження про єдину літературну мову українців виконувало не лише пропагандистську функцію: за останні 50 років в умовах чинної системи освіти, науки, культури сформувалися загальнолітературні норми, кодифіковані в писемних і усних мовних джерелах. Ці норми культивувалися в школах, вузах, засобах масової інформації. Пор.: "У повоєнні роки аж до 1989 р. українська мова досягла високого ступеня нормалізації та кодифікації. На цей час давно були визначені і усталені норми українського правопису і орфоєпії (сучасний український правопис кодифіковано в 1946 р., далі з'являлися лише його нові редакції, до 1990 р. без принципових змін), існують нормативні граматики української мови, шкільні й академічні, вийшов 11-томний Словник української мови (1970-1980), були визначені принципи формування спеціальної термінології, реалізовані у значній кількості термінологічних словників з різних галузей знань і в узагальнювальних енциклопедичних виданнях"¹.

У зв'язку з демократизацією суспільства активізувалися й процеси демократизації літературної мови. Розмовна практика носіїв української мови, представників різних територіальних і соціальних діалектів, була почута й "побачена", зокрема й через практику транслювання із залу засідань Верховної Ради, всією Україною. Ця мовна практика, поперше, демонструвала різноманітність усної реалізації літературної мови, по-друге, вона часто виявлялася далекою від чинних кодифікованих літературних норм, від літературного стандарту.

Усно-розмовні різновиди української мови набувають соціально-культурного значення у зв'язку з розширенням функцій української мови як державної. Замість одного, двох дикторів на радіо,

телебаченні існує інститут коментаторів, ведучих радіо- і телепрограм, які вносять у практику масової комунікації особливості індивідуального мовлення.

Активні літературні зв'язки України, безпосереднє спілкування громадян з представниками української діаспори, передусім західної, також актуалізує питання існування літературної норми, утвердження літературного стандарту української мови. В Україні сьогодні читають літературу, що видана за кордоном і використовує інші, ніж у материковій Україні, орфографічні традиції. Український читач знайомиться з творами 20-30-х рр. ХХ ст., причому у тій графічній формі, в якій вони вперше побачили світ. Так, у тому самому виданні одна частина публікацій друкується Харківським правописом 1927-1928 рр. (наприклад, "нововідкриті" для нашого сучасника твори письменників 20-30-х рр.) і поряд – текст, у якому використовується чинний нині правопис. У таких умовах "різнописання" важко уявити кодифікаторську діяльність.

Сучасні кодифікаційні процеси ускладнюються екстралінгвальними причинами: українська мова в радянський час не була соціально престижною, що негативно позначалося на поширенні й утвердженні в суспільстві літературної норми. Про суспільне, громадське сприймання деяких кодифікаторських дій може свідчити, зокрема, факт утвердження в засобах масової мовного стандарту називання часу.

Варто наголосити, що норма називання точного часу належить до соціально маркованих, і культивування її на радіо, телебаченні суттєво впливає на формування мовної свідомості, вироблення автоматичних мовних навичок. Тому запровадження єдиного стандарту – синтаксичної конструкції з порядковим числівником типу "Зараз у Києві *десята* година", а не синтаксичної форми з кількісним числівником (пор.: Зараз у Києві *десять* годин) мало принциповий характер саме щодо вибору мовного стандарту.

Другий приклад зміни суспільної свідомості, що знайшла відбиття в синтаксисі, це сприймання конструкції з просторовим значенням і прийменниками *на та в*, напр.: *на Україні – в Україні*. Додаткові негативні конотації, що з'явилися у зв'язку з уживанням прийменника *на*, були зумовлені зміною в свідомості мовців статусу України, проголошенням незалежної держави, тобто модель у державі мотивує конструкцію *в Україні*. Кодифікація останньої

форми пов'язана зі стилістичною диференціацією: в Україні – звична форма офіційно-ділової, наукової, публіцистичної мови, а в художньому, розмовному стилі можливий варіант *на Україні*. Пор. так само співвідносні конструкції в Україну – на Україну.

Коли формується колективне сприймання певної мовної моделі, коли вона набуває соціальної ваги, перестає діяти й універсальний закон мовної економії. Наприклад, сьогодні культивуються як нормативні такі відмінкові форми: форма давального відмінка однини для іменників чоловічого роду типу *батькові, вчителів, директорів, князів, школярів*, а також форма кличного відмінка, напр.: *Миколо Івановичу, Маріє Андріївно, пане Омельченку*. Обидві названі відмінкові форми набувають додаткової характеристики як специфічні, марковані форми української мови. Відповідно їхні варіантні форми – давальний відмінок на *-у(-ю)* та називний відмінок у ролі кличного вживати не рекомендовано.

Якщо закінчення *-ові(-еві)* іменників чоловічого роду в давальному відмінку та форми кличного відмінка привертають увагу кодифікаторів літературної норми як специфічно українські форми, то тенденція поширення закінчень *-у(-ю)* в родовому відмінку іменників чоловічого роду другої відміни має іншу природу: "охоплення" дедалі більшого масиву іменників закінченням *-у(-ю)* відбувається процес дистанціювання від закінчень *-а(-я)*, що характерні для відповідних іменників російської мови. "Експансія" форм на *-у(-ю)* часто проходить етап семантичної диференціації словоформ: спочатку закінчення *-у(-ю)* рекомендується для одного із значень слова, а згодом поширюється на всі значення цього слова.

Сучасні нормативні словники фіксують форму родового відмінка іменників *об'єкта, предмета, документа* і под., проте в мовній практиці досить часто вживаються форми *об'єкту, предмету, документу* і под.² Зазначена тенденція мотивована, очевидно, відштовхуванням від закінчень *-а(-я)* у відповідних іменниках російської мови.

Найпомітніші зміни спостерігаються в стилістичній переорієнтації лексики. Ревізія стилістичних ремарок у нормативних словниках пов'язана з розширенням уживання слів і словоформ, що супроводжуються ремарками "обласне", "діалектне", "рідко" і под.

Розширило, наприклад, сферу вживання слово *платня* (пор. *плата*), хоч сприймання цієї форми не однозначне. Не рекоменду-

ють сучасні словники вживати форми *прийомна* (кодифіковані форми *приймальня* і *приймальна*), *виїмка* (кодифікована форма *виймання*). Принагідно зауважимо, що формант *-ім*, наявний у слові *виїмка*, навпаки, актуалізується в лексичному утворенні *виїмок*, синонімічному до *виїток*.

Хоч нормативні словники чітко орієнтують на обмеження периферійних утворень із формантом *-йом-*, замінюючи їх, або супроводжуючи відповідною ремаркою, практика, проте, не відмовляється від слововживань типу *прийом до університету*, *прийом громадян*, *провели зйомки фільму*. Нормативний сучасний словник замість наведених прикладів рекомендує такі: *прийняття до університету*, *прийняття громадян*, *знімки фільму*, пор. також *влаштувати прийняття* замість *влаштувати прийом*.

Для обмеження слововживань, що суперечать поняттю сучасної літературної норми, існує ряд лексикографічних засобів: відсилання "умовно кодифікованого" слова до основного лексичного варіанта, напр. слово *зйомка* відсилається до словоформи *знімок*; застережувальні ремарки біля небажаного реєстрового слова *не рекомендовано*, *менш рекомендоване*. Отже, сучасні лексикографічні праці використовують гнучку систему оцінок для лексем, які можна кваліфікувати як "умовно кодифіковані", оскільки вони широко функціонують у мовній практиці, але несуть на собі відбиток порушеної нормативно-системної основи мови. Показовий приклад використання в сучасній мовній практиці термінів *казначейство*, *казначейський*, що не мають мотивації словотвірних моделей української мови. Напр.: *"казначей, казначейство, казначейський (не реком.) див. скарбник, скарбниця, скарбницький."*³

Відбиваючи динаміку літературної норми, орфографічні словники не встигають за життям слів, не мають змоги, навіть використовуючи детальні стилістичні ремарки, визначити напрямок зміни мовного стандарту. У сучасних лексикографічних джерелах фіксуються паралельні форми різної морфологічної будови і синтаксичної сполучуваності: *завідувач (чого?)* і *завідуючий (чим?)*, *головнокомандувач (чого?)* і *головнокомандуючий (чим?)*. Із двох паралельних форм перевага надається першим варіантам у названих парах слів.

Помітно активізувались прикметники з суфіксом *-ов(ий)*, причому не лише ті, що виступають замість не властивих українській мові

віддієслівних утворень з формантами *-очн(ий)* типу *посадковий* замість *посадочний*, *виставковий* замість *виставочний*, *зупинковий* замість *зупиночний*, але й прикметники іншої, не дієслівної мотивації, напр.: *оперовий*, *багатотомовий*. Лексему *оперовий* зафіксовано з ремаркою *рідко* в 11-томному словнику, а також без обмежувальної ремарки в "Українсько-російському словнику" (1999).

Частотність уживання в засобах масової інформації, в розмовній практиці не є достатньою підставою для кодифікації того чи того слова. Так, у 60-70-х рр. в офіційному стилі набули поширення складні слова з другим компонентом *-вод* для позначення роду занять, роботи в певній галузі господарства. Ці моделі складних слів, що становлять кальки з відповідних слів російської мови, хоч і зазнавали критики, як такі, що відповідають літературній нормі української мови, проте були зафіксовані в академічних словниках.

У Російсько-українському словнику (1968) подано ряд утворень типу *вівцевод*, *рибовод*, *садовод*, *чаєвод* (паралельна форма *чайвник*). Проте серед аналогічних утворень переважають власне українські: *звіривник*, *каучуківник*, *кукурудзівник*, *буряківник*, *шовківник*.

Створюваний протягом 70-х рр. багатотомний словник української мови зафіксував паралельні форми *кукурудзівник* і *кукурудзовод*, *рисівник* і *рисовод*, *рибник* і *рибовод*, *садівник* і *садовод*, *буряківник* і *буряковод*, *собаківник* і *собаковод*. І хоч у словнику застережено, що основною формою виступає перша із наведених лексичних пар, проте вона не має відповідного ілюстративного матеріалу, а ілюстрації наводяться біля слів із компонентом *-вод*.

Словники 90-х рр. відмовляються від калькованих термінів. Подекуди спостерігаємо, як відбуваються пошуки прийнятнішої, більш коректної форми. Наприклад, *рибовод* перекладається і як *рибівник*, (Російсько-український словник наукової термінології: У 3 т.) і *рибник*, з ремаркою "менше рекомендує" *рибовод* (А.Тараненко, В.Брицын, Русско-украинский словарь. Сфера делового общения.).

Офіційна сфера вживання української мови найбільше зазнає впливу динамічної лексичної норми. По-перш, відбувається активний процес стандартизації, семантичної диференціації стійких словосполучень, по-друге, діє тенденція уникати слів, виразів, близьких за звучанням до структури й засобів російської мови, пор. замість *заклучний концерт* – *підсумковий концерт*, *заклучна промо-*

ва – прикінцева промова. У зв'язку з процесами упорядкування наукової термінології пропонуються різні підходи, що часто повторюють дискусію 20-30-х рр. про формування української наукової термінології. У зв'язку з розгортанням таких дискусій збільшується кількість варіантних засобів, переважно за рахунок лексики, характерної для західноукраїнського варіанта літературної мови, традиції якого продовжує мова української західної діаспори, пор.: *карта – мапа, вертоліт – гелікоптер, думка – опінія, агентство – агенція, засновник – фундатор* і відповідне словотвірне гніздо *фундувати, фундація* і под.

Дискусійними є й питання правопису, наприклад, уживання літери *г* в іншомовних словах типу *аргументи – аргументи, регіон – реґіон, інтелігент – інтеліґент, колега – колеґа*, у власних назвах *Гете – Гетте, Гегель – Гетель і Гегель, Людвіґ – Людвіґ* та ін.; відмінкове закінчення *и* в родовому відмінку однини іменників жіночого роду типу *радости, повісти, осени, пам'яти*, а також імені, племені; написання буквосполучень *ія* в середині слова на зразок *абрєві-ятура, артеріяльний, геніяльний, діяфраґма, індустріялізація, матеріяльний* та ін.

Відстоюючи подібні правила написання, учасники правописної дискусії посилаються на те, що в народних говорах, у "незипсованій" українській мові фіксується саме така вимова, що й мають відбивати літературні норми, зокрема й правописні. За таким самим принципом пропонується змінити написання слів *бюро, пюре*, а також відмінювати слова *метро, депо* за зразком іменника *вікно*.

В офіційному, чинному правописі діють інші стандарти. Тим часом у багатьох мовців, які засвоїли недавно або засвоюють літературну мову зараз, орфографічні дискусії викликають відчуття непевності: вони не знають, якій формі надавати перевагу.

Можливо, найбільш нестійкою виявляється орфографічна норма щодо запозичених слів із *г* та *ґ*. Якщо кодифікація форми *ґінді* замість зафіксованої в Орфографічному словнику 1975 р. *хінді* відбулася фактично непомітно, оскільки слово не належить до частотної лексики, то розходження в написанні *металурґія* і *металургія, реґіон* і *реґіон, аргументи* і *арґументи, колеґи* і *колеґи* та под. роблять невпізнаваними поширені слова сучасної мови, причому не лише в їхньому графічному образі, а й з погляду орфоепічної норми.

Подібний різнобій відзначаємо в написанні запозичених власних назв. За останні 20 років постійно збільшується кількість топонімів, антропонімів, до яких пропонується застосовувати правило дев'ятки. За Орфографічним словником 1975 р. і відповідними правилами Українського правопису писали *Алжир, Аргентина, Братислава, Сиракузи, Сирія, Тибет, Тіроль* і под. Перелічені назви в Орфографічному словнику 1999 р. відповідно до зміненого правила пишуться так: *Алжир, Аргентина, Братислава, Сиракузи, Сирія, Тибет, Тіроль* та ін.

Як і в правописній практиці, так само і в інших типах літературної норми спостерігається вплив моди, дія мовних смаків носіїв мови. Існує, наприклад, мода писати художні твори місцевим діалектом, хоч це лише своєрідна стилізація реальної мови. Отже, стильові норми офіційно-ділового і, зокрема, художнього стилю підпорядковані різним завданням комунікації та естетичного впливу на читачів, слухачів.

Очевидно, не випадково доводиться чути запитання: мова жителів якої області, якого регіону України найближча до сучасної літературної мови? Мовці досить гостро сприймають *своє* і *чуже* в мові, і це відчуття надто загострилось в останні роки, коли норми літературної мови переглядаються, зазнають коригування, ревізії. Дискусії про літературну норму в кінці ХХ ст. часто повторюють суперечки про шляхи розвитку літературної мови у кінці ХІХ або на початку ХХ ст. Так, 1925 р. В.М.Ганцов, відомий діалектолог, діяч культурного відродження 20-х рр. писав: "бракувало нам ustalених і завершених літературних традицій в мові, бракувало нам літературної норми... в літературно виробленій мові не може бути безконечного числа варіантів, котрі залежать від фонетичних чи морфологічних особливостей того чи іншого діалекту"⁴.

Нерідко за поширеним аргументом "відповідає/не відповідає та чи та форма системі української мови" чітко простежується тенденція запровадити діалектний варіант замість загальноживаної літературної норми. Збільшення кількості варіантів призводить до неспівмірності динаміки та статичності (стабільності) у літературному стандарті: "Зрозуміло, що мова не застиглий продукт, але оптимальною для неї є збалансованість динамічного й статичного показників. Лівий ухил на осі *поліваріантність – нормативність* здат-

ний суттєво погіршити її життєздатність. Сталість мовного стандарту – невідмінна передумова її успішного функціонування⁵.

Закономірний процес уточнення норм, спрямування шляхів їх кодифікації в нових умовах функціонування української мови, що має статус державної, не позбавлений політичного, ідеологічного забарвлення. Розподілені, наприклад, ролі учасників лінгвістичних дискусій: одним відведено роль реформаторів "європейської" орієнтації, інші дістають характеристику "проросійськи орієнтованих": "Одним з наслідків тривалого бездержавного існування української мови в структурно і функціонально збідненому стані й під потужним іншомовним впливом, причому впливом не однієї, а – на різних територіях – відразу двох розвинених слов'янських мов, кожна з яких була зразком для наслідування й одночасно об'єктом відштовхування з метою самозбереження, є не просто дискусійний характер різних питань її походження, ступеня розвиненості, літературних норм, правопису тощо, досить звичайне переведення дискусій в ідеологічну та політичну площину (з нашаруванням конотацій "патріотичного – непатріотичного", "прогресивного – реакційного" і т. ін.)"⁶.

Проголошуючи принцип ревізії літературних норм основним у сучасних умовах зміни національно-мовної свідомості носіїв мови, прибічники "революційних" перетворень забувають про стабільність – суттєву ознаку функціонування живої літературної мови. Один із найважливіших параметрів стабільності – одночасне використання літературної мови принаймні трьома поколіннями, тобто функціонування її літературних норм, зокрема й стабільного правопису, упродовж 60 років.

Доба значних соціальних перетворень закономірно спричиняється до національно-культурних переорієнтацій у суспільстві, зокрема в ставленні до літературної норми. Однак фахівці-лінгвісти мають враховувати рівень і стан мовної компетентності носіїв літературної мови. В умовах, коли до спілкування українською мовою прилучаються широкі маси мовців, штучні зміни орфографічного літературного стандарту створюють небажані психологічні, соціальні перешкоди на шляху консолідації нації.

¹Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000. – С. 157; ²Срмаленко С. Динаміка літературних норм. // Najnowsze dzieje jezykow slowianskich. Українська мова. – Opole, 1999. – С. 225; ³Тараненко О.О., Брицян В.М. Українсько-російський словник (сфера ділового спілкування) / За ред. О.О.Тараненка. – К., 2000. – С. 150.; ⁴Ганцов В.М. Проблеми нашої літературної мови // Мовознавство. – 1990. – №3. – С. 70; ⁵Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999. – С. 312; ⁶Тараненко О.О. Мовна ситуація і мовна політика часів "перебудови" та державної незалежності України (кінець 80-х – 90-ті роки) // Najnowsze dzieje jezykow slowianskich. Українська мова. – Opole, 1999. – С. 65.

Л.І.Шевченко, канд. філол. наук

НЕСВІДОМЕ СТРУКТУРОВАНЕ ЯК МОВА. ЛІНГВІСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ЖАКА ЛАКАНА

До знакової роботи "Інстанція букви в несвідомому, або Доля розуму після Фрейда", присвяченої "літері, букві" й адресованої філософському гуртку Федерації студентів-мовників¹, французький інтелектуал Ж.Лакан обрав не менш знаковий епіграф із записних книжок Л. да Вінчі:

"Сповіті немовлята

О морські міста! На стогнах ваших
Я бачу громадян, жінок і чоловіків, чії
руки і ноги туго зв'язані міцними путами,
Зв'язані людьми, котрі не зрозуміють
вашої мови, і лише між собою
зможете ви сльозними скаргами, зітханнями
і благаннями оплакувати ваші муки
і втрачену вами свободу. Бо ті, хто
зв'язав вас, не зрозуміють вашої мови, як
і ви не зрозумієте їх"².

Буква, текст, мова, мовлення, мовна структура, шифтер, письмо, значення, денотат, конотат, метафора, метонімія, фонема, артикуляція, таксема, семантема – лінгвістичні категорії, що дістають у теорії Ж.Лакана концептуальну окресленість, системність і персоніфіковану інтерпретативну заданість.

Актуалізуючи позицію З.Фрейда щодо особливого значення мови для характеристики несвідомого ("Кожна третя сторінка зібрання творів Фрейда має філологічні покликання, на кожній другій ви знайдете логічні висновки, і буквально скрізь присутнє діалектичне

© Л.І.Шевченко, 2001.